

Ірина Петренко

ВІРА ЖУК – ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРИК-АРХІВІСТ

У статті висвітлено внесок українського історика-архівіста В. Жук у розвиток вітчизняної архівної справи, історичного краєзнавства Полтавщини. Акцентовано увагу на тому, що діапазон наукових зацікавлень ученої широкий: давня історія, козацька доба, національні меншини, релігія, культура, освіта, відомі люди України і Полтавщини.

Ключові слова: Віра Никанорівна Жук, наука, архів, архівні документи, історія, історичне краєзнавство.

Науковий доробок відомого вченого-історика, архівіста, фахівця у сфері славистики, зокрема, болгаристики, автора понад 400 наукових праць, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України Віри Никанорівни Жук (1928–2008) не втрачає актуальності й понині. Певну кількість студій уже присвячено її життєвому і науковому шляху. Зокрема, спогади про співпрацю з нею написали відомий вітчизняний вчений, акад. П. Тронько¹ болгарський дослідник Х. Станев². Науково-дослідницькій роботі В. Жук у Державному архіві Полтавської області присвятили свої студії полтавські архівісти Т. Пустовіт³ і М. Чиркова⁴. До 80-річного ювілею вченої історик І. Петренко підготувала статтю, в якій спробувала визначити підсумки її багаторічної пошукової і дослідницької роботи. На історії праболгар в науковій спадщині вченої спинилася Н. Самойленко⁵. Незважаючи на наявність цих праць, узагальнюючої розвідки про історико-архівну діяльність В. Жук досі немає.

Віра Жук народилася 12 квітня 1928 р. у селі Кривуші Кременчуцького району Полтавської області в сім'ї службовця. У 1950 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, і в 1955 р. з відзнакою закінчила історико-архівний відділ цього закладу. Після цього її направили на роботу в Полтавський обласний державний архів, де до червня 1978 р. вона обіймала спочатку посади наукового і старшого наукового співробітника, а згодом – начальника відділу використання і публікації документів. Із 1978 р. до вересня 1986 р. працювала в Полтавському державному педагогічному інституті (нині – національний університет) імені В. Г. Короленка спершу на посаді асистента, згодом – викладача, старшого викладача, доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Після виходу на пенсію протягом кількох років ще продовжувала трудитися в педінституті на посаді доцента, співпрацювала з Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Працюючи в Полтавському архіві, В. Жук досліджувала історію архівної справи, брала участь у підготовці двох видань путівника цього архіву, збірників документів, публікацій у наукових журналах про пошукову, видавничу роботу, виступала із статтями, у тому числі в часописах, на різну тематику. У 60-х роках ХХ ст. брала активну участь у підготовці тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область»⁶ на громадських засадах, за що Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. їй було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР.

У травні 1977 р. В. Жук захистила кандидатську дисертацію в Інституті історії Академії наук Української РСР на тему «Громадськість України в російсько-болгарських взаєминах 60-70-х років ХІХ століття» (науковий керівник – доктор історичних наук П. Сохань). Звання доцента вченій присвоєно рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР від 27 листопада 1985 р.

Слід зауважити, що Віра Никанорівна знаходилася в опозиції до тодішньої влади, була так би мовити «внутрішньою дисиденткою». У публічних демонстраціях або протестах вона активної участі не брала, але завжди була солідарна з опозицією. Вона була мудрою і глибокою людиною, бачила несправедливість, брехню, обман, лицемірство імперських радянських чиновників та їхніх слуг.

Органи КДБ Полтавської області стежили за нею з часів «брежнєвського застою», бо не могла їй пробачити українського патріотизму, глибокої зацікавленості у вивченні історії рідного краю, те, що порушувала так звані «небажані» теми, про які інші воліли краще мовчати. Наукові погляди вченої не завжди збігалася з офіційною точкою зору академічної історичної науки, що викликало обурення представників влади і засудження декого з колег.

Опрацьовуючи документи в архіві, Віра Никанорівна дотримувалася принципу об'єктивності і неупередженості, незважаючи на офіційний курс історичної науки і панівну ідеологію. Вона розповідала, як часто помічала, що в її квартирі уже хтось побував, ніби і речі були на своїх місцях, але відчувалася присутність чужих, які переглядали папери.

Праця в Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка теж не принесла їй бажаного спокою та комфортного заняття улюбленою науковою і педагогічною справою. Хоч студенти її дуже любили і поважали, керівництво інституту ставилося до неї упереджено.

Зважаючи на сферу своїх наукових зацікавлень, В. Жук кілька разів побувала на конференціях у Болгарії, де встигла ще й попрацювати в її архівах.

Діапазон досліджень вченої був широкий. Протягом трудової, наукової діяльності вона брала участь у написанні понад 20 колективних наукових історичних видань – книг, збірок документів, 13-ти випусків серії брошур «Наш рідний край»⁷, таких солідних праць, як «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини» (1648–1941; 1943–2002 рр.), «Полтава. Історичний нарис» (Полтава, 1999)⁸ та ін. В. Жук є автором (самостійно чи у співавторстві) близько 200 статей у книгах, брошурах, наукових журналах, понад 460 статей та довідок в енциклопедичних виданнях, зокрема в енциклопедичному довіднику «Полтавщина»⁹. Вона готувала методичні рекомендації для викладачів, вчителів, студентів, учнів, опублікувала велику кількість статей у газетах, брала участь у багатьох міжнародних, всеукраїнських і регіональних історичних конференціях.

У школах і вищих навчальних закладах Полтавської області широко використовуються підготовлені за участю Віри Никанорівни 13 випусків історико-краєзнавчого видання «Наш рідний край», в яких йдеться про важливі історичні події, пов'язані з історією України і Полтавщини: про пам'ятки природи, розвиток освіти, культури, піонерів ракетобудування, авіації, космонавтики, котрі народилися чи проживали у краї, підземелля Полтави та стародавніх міст-фортець Полтавщини, голодомор 1932–1933 рр., Другу світову війну та ін. Саме вона вперше пов'язала ім'я Олександра Шаргея і Юрія Кондратюка – українського вченого-винахідника, одного з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів, та виявила, що це одна людина. Відшукавши в архіві старе фото випускників Полтавської чо-

ловічої гімназії, вона довела, що Ю. Кондратюк був полтавцем.

Багато статей вчена присвятила видатним людям: І. Котляревському, Т. Шевченку, М. Гоголю, В. Короленку, Є. Булгарісу, Никифору Феотоки, Афанасіосісу Псалідасу, М. Скліфосовському, Ю. Побєдоносцеву, М. Комарницькому, А. Макаренку та ін.

Її перу належать історичні нариси про низку храмів та монастирів Полтавщини, які були центрами розвитку духовності, освіти, культури краю, зокрема: «Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями», «Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря» (у співавторстві з Г. Сердюком)¹⁰.

Основні напрями наукової діяльності В. Жук – історичне краєзнавство, конкретно історія Полтавщини (різні періоди), пам'ятки історії та культури, видатні люди краю. В галузі славістики – вивчення економічних, культурних та інших зв'язків України і Болгарії, Полтавщини та Болгарії у XIX–XX ст.¹¹ Вона досліджувала також питання про німецьких колоністів на Полтавщині, їх соціально-економічне становище, культуру, побут, історію окремих їх нащадків¹², підготувала брошури про смт Градизьк, Диканьку, Нові Санжари, про битву Вітовта на Ворсклі із золотоординцями 1399 р. тощо.

В останнє десятиліття свого життя В. Жук чимало уваги приділяла дослідженню процесу формування української народності, вивчала історію перебування українських земель у складі різних державних утворень, історичні корені різних етносів, які проживали тут у давнину, а також про їхні взаємини¹³.

Наслідком багаторічного, копіткого дослідження стала її книга «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.)» (книга витримала 3 видання)¹⁴. Вона присвячена тривалому процесові формування української народності, маловідомим сторінкам вітчизняної історії, особливо періоду до Київської Русі. У монографії В. Жук розкрила особливості перебування українських земель, у тому числі й території Полтавщини, у сиву давнину в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, Великої та Чорної Болгарії, під ігом Золотої Орди, у складі Великого князівства Литовського. Вчена показала роль протоболгар, торків, половців та інших етносів у формуванні українського етносу та державотворчих процесів в українських

землях. В. Жук дослідила історичні корені різних племен, народів, які переходили через наші землі або осідали на них, про їхні взаємозв'язки. Окремі нариси присвячено питанням про час заснування та перші згадки про Полтаву, Кия і Київ та ін. На підставі аналізу багатьох історичних джерел низку трактовок, міркувань у книзі нею висловлено вперше. Вона правдиво, достовірно інтерпретувала низку недостатньо або зовсім недосліджених так званих «білих плям» в історії не тільки українського, а й болгарського, угорського, польського та інших народів, започаткованих «у сивій давнині».

Грунтовно вивчаючи давню історію України, В. Жук пов'язала її історичний розвиток із давніми булгарами, Великою Булгарією, акцентувала увагу на зв'язках України й Болгарії. Вчена досліджувала життя і діяльність Булюмара-Шеке (Щека), Кубрата (Хорива), Шамбата (Кия), участь народних мас України у визволенні Болгарії від п'ятивікового османського іга та ін. Велику роль у цьому відіграла співпраця з відомим істориком із м. Казані (Республіка Татарстан) Фаргатом Габдул Хамітовичем Нурутдіновим. Їх пов'язувало тривале листування, обмін думками, поглядами, новинками історичної науки. Зокрема, збереженні і запровадженні в науковий обіг Фаргатом Нурутдіновим унікальні пам'ятки – передусім зводу давньобулгарських літописів «Джагфар Тарихы» та карачаєво-булгарських літописів, що проливають багато світла і відкривають багато «білих плям» в історії України і, конкретно, Полтавщини. Ці унікальні джерела відкривають можливість інакше поглянути на нашу давню історію і роль у ній давніх булгар.

В одному із своїх останніх листів до Віри Никанорівні, де Ф. Нурутдінов вітав її з ювілеєм, він так характеризував учену: «Вот и в современной Украине единственный профессиональный историк, не предающий свой народ – это Вы, женщина. Поистине Украина была и осталась страной бесстрашных амазонок, но при этом надо сказать, что Ваш отец, от которого Вы, несомненно, получили дар историка, был одним из немногих настоящих мужчин. Все таки настоящие амазонки рождаются настоящими мужчинами [...] Вы состоялись как правдивый, честный историк (тут і далі підкреслення автора – *I. П.*), а таких по пальцам пересчитать можно. Но, кроме того, что Вы – честный историк, Вы еще и умный историк. У Вас настолько развит талант историка, что его можно назвать необыкновенным чутьем. Именно это чутье отделяет толпу обычных,

серых людей, числящихся историками, от историков-гениев. Я счастлив, что мы с Вами работаем вместе, я многому у Вас научился»¹⁵.

Булгарські літописи офіційно визнані не всіма сучасними істориками. Дехто з них намагається їх заперечувати і критикувати. Однак, з іншого боку, немало дослідників їх використовують. До їх кола належала і Віра Никанорівна. Вона звернула увагу на той факт, що відомості, які містяться в цих джерелах, у дореволюційний період і пізніше по крихтах вишукували окремі учені в спадщинах арабських, візантійських, українських, перських (іранських), китайських авторів. Зокрема, американський учений-славіст, син академіка В. Вернадського, автора теорії ноосфери, Г. Вернадський, який не був ознайомлений із давньобулгарськими літописами, а використовував інші джерела, писав у своїй праці з історії Давньої Русі про події, які сталися після смерті володаря Великої Булгарії Кубрата.

В. Жук також апелювала до досліджень академіка НАН України, історика діаспори О. Прицака, який не читав літописів давніх булгар, але за іншими джерелами писав, що князь Володимир спочатку прийняв мусульманство, а згодом – християнство. Мимоволі згадується розповідь давньої літописної традиції, згідно з якою Володимир приймав послів із різних держав, вислуховуючи похвали кожним своїх релігій. Віра Никанорівна небезпідставно вважала, що саме болгарські літописи можуть пояснити причини такого кроку Володимира. У зміненому вигляді легенда про прихід послів із пропозиціями прийняти ту або іншу релігію вміщена у літописі в VII ст., коли володар Великої Булгарії Кубрат (який у першій чверті VII ст. приймав хрещення у Візантії) в 642 р. обрав мусульманство. Саме тоді арабський халіфат почав наступати на Велику Булгарію. Щоб уникнути кровопролитної війни і врятувати багатоплемінну ранньофеодальну державу від розпаду, Кубрат прийняв іслам і заключив угоду з арабами. Отже, як історичне джерело болгарські літописи є достатньо достовірними для ідентифікації давніх подій.

Таким чином, історична болгаристика в творчій спадщині В. Жук була різною як тематично, так і хронологічно. Звернення до широкого кола історичних джерел, у тому числі відомих вузькому колу науковців, ретельний аналіз їх, широкі наукові пізнання були типовими для її розвідок. Опосередковано це сприяло зруйнуванню кон'юнктурних нашарувань і неадекватних уявлень стосовно не лише історії Болгарії у вітчизняному її варіанті (етнічна еволюція протобол-

гар, зв'язки українського і болгарського народів на регіональному рівні на різних етапах їхнього історичного розвитку і механізми їх збереження), але й національної історії дослов'янського періоду. Болгарські розвідки В. Жук, зокрема відносно етногенезу праболгар, завжди кореспондувалися з науковими спостереженнями зарубіжної історичної думки і сприяли збагаченню національної болгаристики. Наукова і практична цінність цих студій неспростовна, адже вони сприяють правдивому відтворенню минулого. Незважаючи на те, що за межами Болгарії теорія східноіранського походження предків болгар не набула загального визнання, наукова спадщина дослідника об'єктивно сприяє розширенню джерельної бази для вирішення питання про історичне коріння одного з найдавніших етносів на європейському континенті. З іншого боку, аналіз праць В. Жук допомагає позбавитися від застарілих стереотипів щодо рівня й характеру розвитку українського слов'янознавства та ставить на порядок денний завдання комплексного підходу (на основі різних наукових дисциплін) до вивчення історії праболгар як перспективного напрямку дослідження вітчизняного ранньосередньовічного періоду¹⁶.

В. Жук брала безпосередню участь у понад 20 міжнародних, республіканських, обласних тематичних і краєзнавчих наукових конференціях, зокрема, в двох у Болгарії, вела науковий пошук у багатьох архівах колишнього СРСР, центральних та обласних архівах України та чотирьох архівах Болгарії, підтримувала контакти з багатьма вченими, краєзнавцями, полтавськими книголюбамі. У 2006 р. В. Жук стала лауреатом обласної премії ім. Самійла Величка.

Внесок В. Жук у розвиток науки важко переоцінити. Її напрацювання у галузі давньої історії України є певним здобутком української історичної науки. Вона була винятково принциповим, об'єктивним, наполегливим, працелюбним ученим, надзвичайно доброзичливою, толерантною, інтелігентною людиною.

Незважаючи на свій поважний вік, В. Жук брала активну участь у громадському житті міста. Вчена зустрічалася з викладачами вищих навчальних закладів, учителями, студентами, учнями, ділилася з ними своїми знаннями у галузі архівознавства, історичного краєзнавства та історії України.

3 листопада 2008 р., після важкої хвороби, перестало битися її серце. Поховали дослідницю в Полтаві, дослідженню історії якої вона присвятила все своє життя. У жовтні 2010 р. на її могилі

встановили пам'ятник, кошти на який зібрали родичі ученої та учні, колеги, друзі, науковці.

Отже, внесок В. Жук у розвиток вітчизняної архівної справи є досить значним, а науковий доробок в цілому становить суттєвий внесок у розвиток української історичної науки. Діапазон наукових зацікавлень її широкий: давня історія, козацька епоха, період Другої світової війни, національні меншини в Україні, релігійні, освітні, культурні, мистецькі традиції України і Полтавщини. Студії, присвячені давній історії України (додержавний період і період Київської Русі), дали змогу ліквідувати багато «білих плям», крім того, нині вони є перспективними для подальших теоретичних розробок. Праці, присвячені взаємовідносинам між українським, болгарським, німецьким народами не втрачають своєї актуальності, оскільки нині сприяють порозумінню, налагодженню культурних зв'язків між ними. Виступи, лекції, дискусії, співпраця В. Жук із освітянським, науковим загалом Полтавщини і України, учнями, студентами сприяли розвитку і продовжили традиції краєзнавчого руху краю.

Перспективними подальшими розробками цієї теми можуть бути дослідження інтелектуального оточення В. Жук, її наукових зв'язків, листування з відомими вченими, письменниками і державними діячами.

¹ *Тронько П. Т.* Летопись дружбы и братства // Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти т. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 76.

² *Станев Христо.* Братская дружба ни свързва // Очерки за Полтавска област. – София : Издательство на Отечествен фронт, 1981. – С. 6.

³ *Пустовіт Т. П.* До ювілею архівіста // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.). – Полтава: Держархів Полтавської обл., 1998. – С. 315–333.

⁴ *Чиркова М.* Жук Віра Никанорівна // Українські архівісти : Бібліографічний довідник: у 3-х вип. / упор. Т. В. Портнова. – К. : Держкомархів, 2002. – Вип. 2: 1940–1960-ті рр. – С. 84–86.

⁵ *Петренко І. М.* Віра Никанорівна Жук : талановита дослідниця на ниві історичної науки України // Постметодика. – 2008. – № 2. – С. 51–55; *Самойленко Н. І.* Праболгары в исследовании полтавского краеведа // Дуслык. – 2012. – С. 36–39.

⁶ *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.* – К. : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.

⁷ *Жук В. Н.* Що знаємо про Полтавську губернію? Якою була її економіка в дореволюційні часи? // Наш рідний край. Сторінки про економічний розвиток Полтавщини. – Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1990. – С. 3–10; *ІІ ж.* Яка доля унікального дару мол-

давського господаря? // Наш рідний край. Сторінки про пам'ятки історії та культури Полтавщини. – Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1997. – С. 3–10; *Її ж.* Наш рідний край. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. – Полтава : ІВА «Астрей», 1992. – 63 с.

⁸ Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / упор.: Жук В. Н., Суховська З. М. – Полтава: Департамент поліграфії ПП «ЕНТ», 2002. – 205 с.; Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943–2002 рр.) / упор.: Жук В. Н., Суховська З. М. та ін. – Полтава : «Полтавський літератор», 2002. – Ч. II: З історії адміністративно-територіального поділу. – 377 с.; Полтава. Історичний нарис / за ред. О. Б. Супруненко, М. А. Якименка, В. Є. Лобурця та ін. – Полтава : Полтавський літератор, 1999. – 280 с.

⁹ Полтавщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1992. – 1022 с.

¹⁰ Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Вид. друге, перероблене і доповнене – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2007. – 248 с.; Жук В. Н., Сердюк Г. Д. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. Полтава : Поліграфічне підприємство «АСМІ», 2007. – 238 с.

¹¹ Жук В. Н., Кушнір М. С. На Шипці народжена. Нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії. – Х. : Прапор, 1970. – 108 с.; Жук В. Н., Кушнір М. С. На Шипці народжена. – Х. : Прапор, 1975. – 117 с.; Жук В. Н. Собор болгар України на Полтавщині // Постметодика. – 2002. – № 1. – С. 57–58.

¹² Жук В. Н. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – 330 с.

¹³ Жук В. Н. Давні булгари і Кубрат – володар Великої Булгарії // Слов'янський збірник. – 2002. – Вип. 1. – С. 65–88; *Її ж.* Половці як складова частина українського етносу // Слов'янський збірник. – 2004. – Вип. 3. – С. 13–35; *Її ж.* Сліди великих переселень народів на карті Євразії // Слов'янський збірник. – 2005. – Вип. 4. – С. 10–26; *Її ж.* Найдавніші відомості про Полтаву // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 1998. – № 1. – С. 23–46; Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 1999. – № 1–2. – С. 19–42; *Її ж.* Кубрат – володар Великої Булгарії // Болгарський ежегодник / редкол. : Алексеева Ю. Н. и др. – К. : Київський славистичний університет, 2006. – Т. 6. – С. 101–109; *Її ж.* Из глубины віків. Сторінки з історії Полтавщини від Скіфії до Великого князівства Литовського (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.) // Постметодика. – 2003. – № 1. – С. 44–52; № 2. – С. 46–53; № 3. – С. 8–21; № 4. – С. 10–15; *Її ж.* Про Кия та час заснування Києва // Постметодика. – 1997. – № 4. – С. 18–28.

¹⁴ Жук В. Н. Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1998. – 213 с.; *Її ж.* Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е. – Полтава-Кобеляки : Вид-во «Кобеляки», 2003. – 410 с.; *Її ж.* Вказана праця. – Полтава : АСМІ, 2005. – 384 с.

¹⁵ Лист Ф. Нурутдінова до В. Жук, 2008 р. // Особистий архів І. М. Петренко. – арк. 1–1 зв.

¹⁶ Самойленко Н. И. Праболгары в исследовании полтавского краеведа // Дуслык. – 2012. – С. 39.

Статья посвящена исследованию вклада украинского историка-архивиста В. Жук в развитие отечественного архивного дела, исторического краеведения Полтавщины. Акцентируется внимание на том, что диапазон научной заинтересованности ученой широкий: древняя история, казачий период, национальные меньшинства, религия, культура, образование, известные люди Украины и Полтавщины.

Ключевые слова: Вера Никаноровна Жук, наука, архив, архивные документы, история, историческое краеведение.

The article is devoted to research of a contribution of the famous Ukrainian historian and archivist V. Zhuk into the development of home archival affairs, historical local studies of Poltava region. The author focuses much attention on wide range of scientist's research interests: the ancient history, the Cossack era, ethnic minorities, religion, culture, education, famous people of Ukraine and Poltava region.

Key words: Vira Nikanorivna Zhuk, science, archives, archival documents, history, historical local studies.